
تحلیلی بر سازوکارهای عملی اقتصاد مقاومتی در نهج البلاغه با تکیه بر وظایف دولت

حمزه علی بهرامی* / سمیه مهدیه**

تاریخ دریافت: ۹۶/۰۱/۲۰ تاریخ پذیرش: ۹۶/۰۸/۱۰

چکیده

اقتصاد مقاومتی آرمان ملی و شعاری فراگیر است که نخستین بار توسط مقام معظم رهبری مطرح گردید. با توجه به وجود فشار اقتصادی و اعمال تحریم بر کشور، زمان آن فرارسیده که این آرمان از مرحله شعار بیرون رفته و جامه اقدام و عمل به تن کند. اجرایی شدن این آرمان نیازمند همکاری «همه افراد جامعه» است. ارائه راهکارهای عملی و اجرایی در این راستا، کمک مناسبی برای محقق شدن این شعار ملی است. یکی از مهم‌ترین و کاربردی‌ترین راهکارها شناخت وظایف دولت در جهت تحقق این آرمان است. در این مقاله وظایف عملی دولت از دیدگاه امیرمؤمنان (ع) در نهج البلاغه برشمرده می‌شود. از بررسی مجموع خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌های نهج البلاغه می‌توان این‌گونه استنباط نمود که مهم‌ترین وظایف عملی دولت شامل: اجرای عدالت اقتصادی، حمایت از فعالان اقتصادی، ایجاد امنیت اقتصادی، ایجاد رفاه معیشتی و اقتصادی برای عموم مردم و بازیابی جایگاه زهد در ساختار اقتصاد است.

واژگان کلیدی

اقتصاد مقاومتی، سیاست‌های اقتصادی، رفاه معیشتی، مدیریت علوی.

bahrame1918@gmail.com
somayehmahdieh@gmail.com

*. استادیار دانشگاه اصفهان. (نویسنده مسئول)
**. مدرس حوزه علمیه خواهران و دانشگاه پیام نور آران و بیدگل.

طرح مسئله

مقام معظم رهبری (مد ظله العالی) سال ۱۳۹۵ را به نام «اقتصاد مقاومتی؛ اقدام و عمل» نامیده و در تبیین این شعار، «اقدام» و «عمل» را راه‌حل برون‌رفت کشور از مشکلات اقتصادی معرفی نمودند. بر اساس فرمایش ایشان می‌توان تعریف جامع و کاملی از مفهوم «اقتصاد مقاومتی» را استخراج نمود:

اقتصاد مقاومتی؛ یعنی آن اقتصادی که در شرایط فشار، در شرایط تحریم، در شرایط دشمنی‌ها و خصومت‌های شدید، می‌تواند تعیین‌کننده رشد و شکوفایی کشور باشد. (بیانات رهبری در دیدار دانشجویان، ۱۳۹۱/۵/۱۶)

فرد، جامعه و دولت، سه ضلع هرم تحقق اقتصاد مقاومتی است و مقتضای عملیاتی شدن این شعار، آن است که بار مسئولیت آن بر دوش همگان به یک اندازه سنگینی کند. یکی از «راهکارهای عملی» مؤثر، توجه ویژه به «وظایف» گروه‌های سه‌گانه است. از آنجایی که دولت نیمی از بار تحقق اقتصاد مقاومتی را به دوش می‌کشد — چراکه از یک‌سو متصدی ایجاد و تصویب قوانین دولتی و از سوی دیگر مسئول اجرای این قوانین نیز می‌باشد — ارائه راهکارهای عملی برای دولت، نقش مهم و به‌سزایی در پیشبرد اهداف اقتصاد مقاومتی ایفا می‌نماید. رویکرد اصلی این مقاله پاسخ به این سوال است که وظایف دولت در قبال مقاوم‌سازی اقتصاد کشور چیست؟ و سازوکارهای عملی اقتصاد مقاومتی برپاره فرمایش‌های امام علی(ع) در نهج‌البلاغه چگونه است.

پیشینه پژوهش

واژه «اقتصاد مقاومتی» قریب ۷ سال است از سوی مقام معظم رهبری وارد ادبیات کشور شده است. کوتاه بودن این زمان و جدید بودن این بحث باعث شده تا موضوع مذکور از پیشینه مطالعاتی کهنی برخوردار نباشد؛ با این حال محققان و نویسندگان تلاش خویش را در جهت مفهوم‌سازی، تحلیل و شناخت این اصطلاح، ارائه بینش درست از آن، بر پایه منطق و مکتب اسلام و نیز اتخاذ رویکردهای مناسب جهت رسیدن به این آرمان ملی به کار گرفته‌اند. از مهم‌ترین و قابل توجه‌ترین این نوشتارها می‌توان به کتب و مقالات زیر اشاره نمود:

عادل پیغامی (پیغامی، ۱۳۹۴) در کتاب *درس‌گفتارهای اقتصاد مقاومتی* ابتدا مهم‌ترین ابرهای مفهومی و منظومه فکری مقام معظم رهبری را در اقتصاد مقاومتی که شامل ده عنوان مطلب اقتصادی است، برمی‌شمارد. همچنین معنای «استقلال اقتصادی» را تبیین نموده و مفاهیمی همچون «درون‌زایی و درون‌گرایی در اقتصاد»، «مؤلفه‌های قدرت اقتصادی» را نیز مورد توجه قرار می‌دهد. «راهکار عملیاتی شدن اقتصاد مقاومتی» از دیگر سرفصل‌های مهمی است که ایشان به آن پرداخته‌اند. «ارکان اقتصاد مقاومتی در کلام مقام معظم رهبری» از مباحثی است که از دید ایشان پنهان نمانده است. این کتاب یکی از ارزشمندترین تحقیقات انجام شده در زمینه اقتصاد مقاومتی با تکیه به منویات معظم له است.

حجت‌الله عبدالملکی (عبدالملکی، ۱۳۹۳) در کتاب *اقتصاد مقاومتی؛ درآمدی بر مبانی، سیاست‌ها و برنامه عمل* عناوینی چون «آشنایی با معارف اقتصاد اسلامی»، «آشنایی با مبانی اقتصادی انقلاب اسلامی»، «آشنایی با فلسفه اقتصاد مقاومتی»، «اقتصاد مقاومتی؛ سیاست‌ها و برنامه عمل در تقویت تولید ملی»، «اقتصاد مقاومتی؛ سیاست‌ها و برنامه عمل در اصلاح فرهنگ اقتصادی و سبک زندگی» را مورد بررسی قرار داده است. همچنین به بررسی اهداف اقتصادی از دیدگاه حضرت امام و مقام معظم رهبری پرداخته است به گونه‌ای که می‌توان گفت یکی از جامع‌ترین و کامل‌ترین کتاب‌ها در عرصه اقتصاد مقاومتی است.

سجاد سیفلو (سیفلو، ۱۳۹۱) در مقاله *مفهوم‌شناسی اقتصاد مقاومتی* کوشیده است با بیان تقسیم‌بندی‌های رایج در علم اقتصاد، مفهوم اقتصاد مقاومتی را از طریق تعیین جایگاه آن در پارادایم علم اقتصاد با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان مقام معظم رهبری و تحلیل منطقی روشن‌تر نماید، از این رو با ارائه تعریفی از اقتصاد و علم اقتصاد، ابتدا عناصر نظام اقتصادی را برمی‌شمارد. سپس مفاهیم و تعابیری که شبیه و یا نزدیک به مفهوم اقتصاد مقاومتی است را معرفی، تحلیل و در نهایت رد نموده است. وی با استناد به بیانات مقام معظم رهبری «اقتصاد مقاومتی» را «کارآفرینی» تعریف می‌کند. سپس «الزامات اقتصاد مقاومتی» و «ارکان» آن را نیز با رجوع به سخنان رهبری تبیین می‌نماید.

جمیل میلانی (میلانی، ۱۳۹۴) در مقاله‌ای تحت عنوان *اقتصاد مقاومتی و خودبآوری ملی؛ فرصت‌ها و چالش‌های تحقق آن* اقتصاد ایران را یک اقتصاد «راتیر» معرفی می‌کند که در آن

تلاش برای بهبود وضعیت اقتصادی بر پایه اقتصاد مقاومتی می‌تواند به افزایش تولید ملی و بومی‌سازی تکنولوژی صنعتی و مدرن منجر شود. ایشان به بررسی شاخص‌های اقتصاد مقاومتی و رابطه آن با خودباوری ملی می‌پردازد. در ادامه مفاهیمی شبیه به مفهوم اقتصاد مقاومتی نظیر «اقتصاد الگو»، «اقتصاد دفاعی»، «اقتصاد ترمیمی» و «اقتصاد موازی» را مورد بررسی قرار می‌دهند. «راهکارهایی برای تحقق اقتصاد مقاومتی» آخرین موضوعی است که در این مقاله به تبیین آن پرداخته شده است.

الهمراد سیف (سیف، ۱۳۹۱) در مقاله الگوی پیشنهادی اقتصاد مقاومتی جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر دیدگاه مقام معظم رهبری «فنزیت اقتصادی» را معنای اصطلاحی اقتصاد مقاومتی می‌داند و محورهای چهارگانه فنزیت اقتصادی را بیان می‌دارد. در بخش بعدی مقاله مفهوم اقتصاد مقاومتی جمهوری اسلامی ایران را با توجه به بیانات مقام معظم رهبری تشریح کرده و مبتنی بر این بیانات، الگویی برای اقتصاد مقاومتی ایران شامل مؤلفه‌های «رشد اقتصادی»، «عدالت اقتصادی»، «ثبات اقتصادی» و «فنزیت اقتصادی» پیشنهاد می‌کند و برای هریک راهبردهای جداگانه‌ای ارائه می‌دهد.

کتاب‌ها و مقاله‌های اشاره شده و سایر مقاله‌ها در این زمینه، همگی پژوهش‌های ارزشمندی در بحث اقتصاد مقاومتی هستند. امتیاز این پژوهش در مقایسه با کتاب‌ها و مقاله‌های پیشین از یک سو توجه به «وظایف دولت و ارائه راهکارهای عملی برای دولت» و از سوی دیگر «رجوع و تمرکز بر منبع غنی و بی‌بدیل نهج البلاغه» است.

ضرورت و اهمیت پژوهش

رسیدن به کمال مطلوب در امر کشورداری و جلب رضایت عامه مردم اصلی‌ترین دغدغه هر دولت در هر کشور است. توجه به این امر که ایران با شرایط اعمال تحریم و فشار شدید اقتصادی روبه‌رو است موجب می‌گردد تا دولتمردان به دنبال یافتن راهکارهایی جهت برون‌رفت از شرایط پیش‌رو باشند. مقام معظم رهبری راهکار را اعمال «اقتصاد مقاومتی در عرصه اقدام و عمل» معرفی نمودند. یکی از مهم‌ترین روش‌ها برای تحقق فرمایش ایشان بررسی وظایف دولت و نیز ارائه راهکارهای مناسب در جهت تحقق این آرمان است، از این جهت پژوهش و تحقیق با رویکرد بررسی وظایف دولت ضروری و مهم جلوه می‌کند.

تعریف مفاهیم بنیادین

افتخار دولت اسلامی ما الگوگیری از سیره علوی در اداره تمام شئون جامعه اسلامی است. خطامشی که امیرمومنان علیه السلام در نهج البلاغه پیش روی دولتمردان قرار داده، نقشه راه را به خوبی و روشنی ترسیم نموده است، از این رو مطالعه منش و روش حضرت علی علیه السلام و به کارگیری آن راهکارها نقش به سزایی در تحقق این آرمان مهم و اساسی کشور دارد. پیش از ورود به بحث اصلی، مناسب است به عنوان بحث مقدماتی چند تعریف ارائه گردد:

۱. راهکار عملیاتی

«مجموعه‌ای از تدابیر و راه‌حلهایی است که از حد «تئوری» فراتر رفته و در صحنه اجرا و عمل کاربرد دارند».

۲. اقتصاد مقاومتی

پژوهشگران عرصه اقتصاد هر یک تعاریفی در مورد مفهوم اقتصاد مقاومتی ارائه داده‌اند از جمله:

مفهوم اقتصاد مقاومتی به این معنا است که حتی در فرایند فشار روند رو به رشد اقتصادی در کشور محفوظ بماند و آسیب‌پذیری آن کاهش یابد و کمتر آسیب ببیند. (سیف، ۱۳۹۱: ۸)

اقتصاد مقاومتی یک الگوی اسلامی است که کیفیت تعامل و ارتباط اقتصادی با کشورهای خارجی را تعیین می‌کند. (معلمی، ۱۳۹۱: ۴)

اقتصاد مقاومتی یک رویکرد راهبردی کلان و بلندمدت بر اساس آموزه‌های اسلام و واقعیت‌های داخلی و بین‌المللی است. (عیسوی، ۱۳۹۱: ۳۷)

نویسندگان مقاله «اقتصاد مقاومتی از دیدگاه اسلام مفهوم، اصول و سیاست‌ها» با جمع‌بندی میان سخنان رهبری و تعاریف ارائه شده از سوی صاحب‌نظران در این عرصه، تعریف جامعی از اقتصاد مقاومتی به این صورت ارائه داده‌اند:

اقتصاد مقاومتی الگویی است که مهم‌ترین ویژگی آن مقاومت در شرایط مختلف اقتصادی است. این الگوی اقتصادی برخاسته از آموزه‌های انقلابی، اسلامی و واقعیت‌های داخلی و بین‌المللی است. (جمالی و جابری، ۱۳۹۴: ۹۴)

اقتصاد مقاومتی اقتصادی است که در شرایط بروز ناملایمات، حوادث و بحران‌ها یا در مسیر اهداف، پویا و پایدار تخصیص بهینه منابع بدهد. (علی اسدی، ۱۳۹۳: ۳۱)

با کنار هم نهادن مجموع این نظرها می‌توان تعریفی از مفهوم اقتصاد مقاومتی ارائه داد که عصاره‌ای از تمامی تعاریف پیشین باشد:

اقتصاد مقاومتی راهکار اقتصادی یک کشور در شرایط خاص؛ اعم از تحریم‌ها، تکانه‌های اقتصادی، بحران‌های مالی و ... است که با شعار مقاومت و با ویژگی پویایی و پایداری و با اتکا به نیروها و پتانسیل داخلی و بومی و با اصل قرار دادن آموزه‌های اسلامی و دینی در یک بازه زمانی درازمدت، تضمین‌کننده بقاء اقتصادی با روند پیشرفت رو به جلو است.

آمدن واژه «اقدام» و «عمل» به دنبال اصطلاح «اقتصاد مقاومتی» به این معنا است که زمان آن رسیده «اقتصاد مقاومتی» از قاب زیبای «طرح و نظریه» بیرون آمده جامه «اقدام» به تن کرده وارد عرصه «عمل» گردد، از این‌رو نیازمند ارائه راهکارهای عملی و اجرایی جهت تحقق این آرمان هستیم. راه‌حلی‌هایی که بتواند کشور را از بن بست اقتصادی خارج نموده و تصویری از یک اقتصاد فعال و پویا و در عین حال مقاوم در مقابل هر فشار را ارائه دهد. بعد از آشنایی با مفهوم «اقتصاد مقاومتی» مناسب است بحث در مورد «وظایف دولت» در عملی کردن اقتصاد مقاومتی را آغاز نماییم:

وظایف دولت در عملی کردن اقتصاد مقاومتی

۱. اجرای عدالت اقتصادی

اصلی‌ترین و مهم‌ترین وظیفه دولت در جهت تحقق اقتصاد مقاومتی «اجرای عدالت اقتصادی» است؛ چراکه برای داشتن اقتصادی مقاوم می‌بایست اقتصادی سالم و عدالت‌محور داشت. وجود عدالت اقتصادی پیش شرط مقاومت و پویایی در برابر فشارها و تحریم‌های اقتصادی است؛ زیرا مردمی که از خارج کشورشان با تحریم و فشار روبه‌رو هستند لاجرم می‌بایست در داخل کشور با عدالت اقتصادی روبه‌رو باشند تا از یک‌سو تاب تحمل فشارهای بیرونی را داشته باشند و از سوی دیگر با تکیه به دولتمردان خود تمامی تلاش خویش را جهت گذر از تحریم به‌کار گیرند.

اجرای عدالت اقتصادی همچون نقطه امیدی است که انگیزه مردم را برای تحمل سختی‌های ناشی از تحریم بالا می‌برد. در سایه عدالت است که سایر برنامه‌ها همچون رشد و توسعه اقتصادی، آبادانی شهرها، توسعه صنعت و... جامه تحقق به تن می‌کند.

امیرمومنان علیه السلام در حدیثی به ارتباط میان عدالت و آبادانی اشاره کرده می‌فرماید:

مَا عَمَّرَتِ الْبُلْدَانَ بِمِثْلِ الْعَدْلِ. (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۶۸۸)

چیزی مانند عدل شهرها را آباد نمی‌کند.

دولت اسلامی ذی‌صلاح‌ترین مرجع برای اجرا و تحقق عدالت اجتماعی است، از این‌رو حضرت هدف اصلی خویش از پذیرش حکومت را، برپایی عدالت اجتماعی و عهد و پیمانی که خدای متعال از عالمان مبنی بر عدم سکوت در برابر شکم‌بارگی ستمگران و گرسنگی مظلومان گرفته، عنوان نمودند (نهج‌البلاغه، خطبه ۳) دولت برای اجرای عدالت اقتصادی، نیازمند ایجاد زیرساخت‌ها و بسترهای مناسب است. به دیگر سخن اجرای عدالت اقتصادی مقدماتی می‌خواهد که بدون وجود آنها، عدالت اقتصادی محقق نمی‌گردد که به معرفی این امور و زیرمجموعه‌های آن به‌طور جداگانه پرداخته می‌شود:

الف) اصلاح نظام مالیاتی

حکومت اسلامی برای اجرایی کردن برنامه‌ها و اهداف خود نیازمند منابع مالی قوی و همیشگی است. یکی از مهم‌ترین منابع درآمد هر کشور، «مالیات» است.

در اصطلاح علم اقتصاد، مالیات عبارت است از «بخشی از درآمد، ثروت، فروش و یا بخشی از هر نوع پایه حقوقی دیگر که توسط دولت از اشخاص حقیقی و حقوقی اخذ می‌شود». (فرهنگ، ۱۳۷۱: ۱ / ۳۷۱) برخی نظریه‌پردازان اسلامی نیز، «مالیات اسلامی» را این‌گونه تعریف کرده‌اند:

مالیات اسلامی حقی معلوم است که قانون‌گذار اسلامی، بر دارایی افراد واجب کرده است.

این حق به‌صورت نقدی و غیرنقدی بنا به شروط معین و با تکیه بر دستورالمعل‌های مالی دریافت می‌شود و هر فرد چه در حمایت دولت اسلامی یا خارج از این محدوده باشد، مکلف به پرداخت حقی است که بر ذمه دارد. (عزیزی، ۱۳۹۰: ۳۱۷) معمولاً مالیات در جهت اداره امور کشور،

تامین کالاها و خدمات عمومی و ضروری، تضمین امنیت و دفاع همگانی و عمران و آبادانی توسط دولت مورد بهره برداری قرار می‌گیرد. (منتظر ظهور، ۱۳۸۱: ۲۴۶)

مالیات به منزله پشتوانه‌ای امن و محکم برای دولت است که در مقاطع حساس تحریم و فشار، والیان حکومتی را دلگرم به گذر از بحران و رسیدن به اقتصادی زنده، پویا و مقاوم می‌سازد، به همان میزان که در دست داشتن مالیات برای حکومتی که قصد مقاوم‌سازی اقتصاد خود را دارد، مهم و حیاتی است، نحوه تقسیم و توزیع و نیز مصرف آن هم مهم بوده و نقش به‌سزایی در دلگرم ساختن مردم برای پرداخت مداوم و همیشگی مالیات دارد، از این رو به تبیین دیدگاه امیرمومنان علیه السلام در زمینه تقسیم بیت‌المال می‌پردازیم:

تقسیم مساوی بیت المال

بعد از دریافت مالیات از مردم و واریز آن به خزانه دولت و نهاده شدن عنوان «بیت المال» بر آن، نوبت به توزیع و تقسیم آن میان مردم و نیز مصرف نمودن این سرمایه در کارهای عمرانی و اقتصادی کشور می‌رسد. تقسیم مساوی و عادلانه بیت‌المال میان اقشار نیازمند و مستحق جامعه سطح اقتصادی مردم تنگدست و آسیب‌پذیر را بالا برده و قدرت تحمل آنان را در مقابله با کمبودهای اقتصادی و تحریم‌های بیرونی افزایش می‌دهد. اصل در تقسیم بیت‌المال عدم تفاوت میان مردم به جهت شرافت یا سابقه بیشتر در اسلام و یا دانش و زهد ایشان است (طوسی، ۱۴۰۷: ۴ / ۲۱۹) شیوه حضرت علی علیه السلام نیز همین بوده است. روشن و واضح است که در شرایط بحران‌های اقتصادی و تحریم‌های تحمیلی، قشری که متحمل بیشترین فشار، سختی و ضرر می‌شوند طبقه پایین و محروم جامعه است، از این رو رسیدگی و توجه به این گروه توان تحمل آنان را بالا برده و به امید رسیدن به آینده‌ای درخشان‌تر و بهتر شرایط سخت اقتصادی و کمبودها و تحریم‌ها را تحمل می‌کنند. امیرمومنان علیه السلام تفقد و رسیدگی به مستضعفان جامعه را در رأس امور خود قرار می‌دادند و به مالک اشتر مرقوم فرمود:

كُنَّ اللَّهُ اللَّهُ فِي الطَّبَقَةِ السُّفْلَى مِنَ الَّذِينَ لَا حِيلَةَ لَهُمْ مِنَ الْمَسَاكِينِ وَالْمُحْتَاجِينَ وَأَهْلِ
الْبُؤْسَى وَالزَّمَى فَإِنَّ فِي هَذِهِ الطَّبَقَةِ قَانِعًا وَمُعْتَرًا وَاحْفَظْ لِلَّهِ مَا اسْتَحْفَظَكَ مِنْ حَقِّهِ فِيهِمْ
وَاجْعَلْ لَهُمْ قِسْمًا مِنْ بَيْتِ مَالِكَ وَقِسْمًا مِنْ غَلَّتِ صَوَافِي الْإِسْلَامِ فِي كُلِّ بَلَدٍ.
(نهج‌البلاغه، نامه ۵۳)

سپس خدا را! خدا را! در خصوص طبقات پایین و محروم جامعه که هیچ چاره‌ای ندارند از زمین‌گیران، نیازمندان، گرفتاران، دردمندان. همانا در این طبقه محروم گروهی خویشن‌داری کرده و گروهی به گدایی دست نیاز برمی‌دارند. پس برای خدا پاسدار حقی باش که خدا برای این طبقه معین فرموده است؛ بخشی از بیت‌المال و بخشی از غله‌های زمین‌های غنیمتی اسلام را در هر شهری به طبقات پایین اختصاص ده.

حضرت در آغاز خلافت خویش و در روز دوم حکومت بر مسلمانان، تصمیم خود را مبنی بر تقسیم مساوی بیت‌المال، به اطلاع همگان رسانده و در روز سوم خلافت آن را اجرایی نمودند. «ابن‌ابی‌الحدید معتزلی» نقل می‌کند در روز دوم پس از بیعت با علی علیه السلام آن حضرت به منبر رفته و در خطبه‌ای راه و روش خود را ادامه سیره پیامبر صلی الله علیه و آله معرفی نمودند و مساوات در تقسیم بیت‌المال را برنامه خویش اعلام کردند و همین سخنان نخستین چیزی بود که خو گرفتگان به نابرابری‌ها، آنها خوش نداشتند و موجب کینه و مخالفت با امام علی علیه السلام شد. آن حضرت به‌صراحت فرمود:

وَإِنِّي حَامِلُكُمْ عَلَىٰ مَنْهَجِ نَبِيِّكُمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَ مُنْقِذُ فَيْكُمْ مَا أَمَرْتُ بِهِ إِنْ اسْتَقَمْتُ لِي وَ اللَّهُ الْمُسْتَعَانُ إِلَّا إِنْ مَوْضِعِي مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ وَفَاتِهِ كَمَوْضِعِي مِنْهُ أَيَّامَ حَيَاتِهِ.
(ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۷ / ۳۶)

من شما را به راه روشن پیامبرتان صلی الله علیه و آله خواهم بُرد و به آنچه فرمان داده شده‌ام درباره شما عمل خواهم کرد اگر به آنچه می‌خواهم (تن سپارید) و مستقیم شوید و از خدا باید یاری جست. بدانید که موضع من نسبت به رسول خدا صلی الله علیه و آله پس از رحلت او، همچون موضع من در دوران زندگی او است.

ایشان سرمایه‌داران را از راه و روش‌شان پرهیز داد و اعلام کرد که استفاده‌های نامشروع از بیت‌المال پایان یافته است و کسی بر او خرده نگیرد و اعتراض نکند و آنان که برای خود نسبت به سایر مردم امتیاز قائل‌اند، بدانند که اجر مزیت‌های معنوی نزد خدا است و کسی را بر کسی مزیتی مادی نیست و همه مسلمانان برابرنند و اموال خدا باید به مساوات میان‌شان تقسیم شود. سپس از همگان خواست که فردا برای گرفتن سهم‌شان از بیت‌المال بیایند. (نوری همدانی، ۱۳۸۶: ۴۸) اهتمام ایشان تا جایی بود که تبعیض در تقسیم بیت‌المال را حتی اگر با انگیزه

تحکیم پایه‌های حکومتی بود، نهی می‌فرمود. (نهج البلاغه، خطبه ۱۲۶) حضرت، بیت‌المال را امانتی در دست حاکمان برمی‌شمارند که شرط اصلی استفاده از آن، در ضمن امانت‌داری، تقسیم عادلانه میان اقشار جامعه است. همین عدالت‌خواهی حضرت باعث شد که در ادامه طلحه و زبیر که خواستار تبعیض در تقسیم بیت‌المال بودند دست به قیام مسلحانه زده و جنگ جمل را به راه اندازند. قابل ذکر است که مهم‌ترین منابع بیت‌المال «زکات»، «خمس»، «خراج» و «جزیه» است. خدای متعال در آیه ۶۰ سوره توبه پرداخت زکات را، که قبل از این آیه به صورت صدقه بود، به‌عنوان یک فریضه برای مسلمین اعلام کرد:

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةً مِّنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ. (توبه / ۶۰)

زکات‌ها مخصوص فقرا و مساکین و کارکنانی است که برای (جمع‌آوری) آن زحمت می‌کشند، و کسانی که برای جلب محبتشان اقدام می‌شود و برای (آزادی) بردگان و (ادای دین) بدهکاران و در راه (تقویت آیین) خدا و واماندگان در راه این، یک فریضه (مهم) الهی است و خدا دانا و حکیم است.

زکات از مهم‌ترین منابع تأمین هزینه‌های حکومت در عهد امیرمؤمنان علیه السلام بود. همچنین مطابق آیه ۴۱ سوره انفال خمس نیز یکی دیگر از درآمدهای بیت‌المال در حکومت اسلامی است:

وَاعْلَمُوا أَنَّ مَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ، وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ. (انفال / ۴۱)

بدانید هرگونه غنیمتی به‌دست آورید، خمس آن برای خدا و برای پیامبر و برای ذی‌القربی و یتیمان و مسکینان و واماندگان در راه (از آنها) است.

«خراج» در اصطلاح «به مالیاتی گفته می‌شود که از زمین‌های الحاقی گرفته می‌شود». (حسینی، ۱۳۸۰: ۷ / ۴۰۲) «مارودی» معتقد است افزون بر زمین، سالانه به مقدار معینی از محصولات کشاورزی یا مقداری از اموال مسلمانان نیز خراج تعلق می‌گیرد. (مارودی، بی‌تا: ۱۸۱) «جزیه» نیز مالیات غیرمسلمانان اهل کتاب ساکن در سرزمین‌های اسلامی به دولت اسلامی برای تأمین جان و حفظ دین خود و کسب حمایت دولت اسلامی است. (نجفی، ۱۹۸۱: ۲۱ / ۲۲۷)

گرفتن جزیه، به تصریح قرآن و سنت، نه تنها مشروع، بلکه واجب است. خدای متعال می‌فرماید:

قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ،
وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ
وَهُمْ صَاغِرُونَ. (توبه / ۲۹)

با کسانی از اهل کتاب که نه به خدا و نه به روز جزا ایمان دارند و نه آنچه را
خدا و رسولش تحریم کرده حرام می‌شمردند و نه آیین حق را می‌پذیرند، پیکار
کنید تا زمانی که با خضوع و تسلیم، جزیه را به‌دست خود بپردازند.

ب) مبارزه با فساد اقتصادی

حکومت اسلامی زمانی می‌تواند ادعا کند به تمام اهداف اقتصادی خود رسیده است که فساد،
بدنه اقتصادی آن را تخریب نکرده باشد. فساد به‌منزله آفتی است که ریشه و اساس اقتصاد را
سست کرده و از بین می‌برد. دولتی که اقتصاد مقاومتی را در رأس برنامه‌های خود قرار می‌دهد
باید به‌طریق اولی با فساد اقتصادی مبارزه نماید؛ چراکه ثروت و منابع مالی که می‌بایست در
روزهای سخت فشار و تحریم مددکار دولت و پشتوانه ملت باشد در دست گروه معدودی گرفتار
آمده و مانع از گردش آن در چرخه اقتصادی کشور می‌شود و رونق اقتصادی را از بین می‌برد.

مهم‌ترین گام در مسیر تحقق اقتصاد پایدار مهار فساد است. همچنین طراحی سازوکارهای
فسادگریز از اولویت‌های اصلی مبارزه با فساد به‌شمار می‌رود. شفاف‌سازی و سالم‌سازی اقتصاد
جزء اولیه‌ترین گام‌ها در این مسیر است. (جمالی و جابری، ۱۳۹۳: ۹۸)
از جمله مهم‌ترین راهکارهای مبارزه با فساد اقتصادی «برگرداندن ثروت‌های نامشروع» و
«مبارزه با خلاف‌کاری‌های اقتصادی» است.

یک. برگرداندن ثروت‌های نامشروع

در منصب‌های حکومتی افرادی هستند که از جایگاه و منصب خود سوءاستفاده کرده به بیت‌المال
دست‌اندازی می‌کنند و از راه غیرمشروع قصد برداشت ناروا از اموال عمومی را دارند. این افراد
بدون داشتن تقوای الهی و فراموشی قیامت و بازگشت به محضر باری‌تعالی، اقدام به این عمل
خیانت‌آمیز می‌کنند. سزای خیانت در امانت، ابتدا برگرداندن اموال به بیت‌المال و سپس اتخاذ
جریمه‌های موثر و بازدارنده از ارتکاب مجدد عمل است. حضرت در حکومت خویش، تصمیم

قاطع و جدی خود مبنی بر بازگرداندن اموال نامشروع به بیت‌المال را عملی نموده و حتی در مورد اموالی که کابین زنان شده بود، اغماض نکردند. همچنین در مورد زمین‌های حاصلخیزی که خویشاوندان خلیفه سوم و دیگر امتیازخواهان، از خلیفه سوم گرفته بودند با این استدلال که در عدالت گشایش برای عموم است و آن کس که عدالت بر او گران آید تحمل ستم برای او سخت‌تر است، در کوتاه‌ترین زمان ممکن این اموال را به خزانه بر گرداندند. (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۵) حضرت در جای دیگری به‌صراحت اعلام داشتند اگر حسن و حسین علیهما السلام نیز این چنین می‌کردند، همان برخورد را با آنها داشتیم و هشدار می‌دهند که اگر اموال به‌ناحق برداشته را به بیت‌المال برگردانده نشود، شدیدترین مجازات‌ها در انتظارشان خواهد بود. (نهج‌البلاغه، نامه ۴۱) امام در برخورد با عبیدالله بن عباس فرمود:

أَيُّهَا الْمَعْدُودُ كَانَ عِنْدَنَا مِنْ أَوْلِي الْأَلْبَابِ كَيْفَ تُسِغُ شَرَابًا وَطَعَامًا، وَأَنْتَ تَعْلَمُ أَنَّكَ تَأْكُلُ حَرَامًا وَتَشْرَبُ حَرَامًا وَتَبْتَاعُ الْإِمَاءَ وَتَنْكُحُ النِّسَاءَ مِنْ أَمْوَالِ الْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدِينَ الَّذِينَ أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ هَذِهِ الْأَمْوَالُ وَأُخْرَزَ بِهِمْ هَذِهِ الْبِلَادُ. (همان)

ای کسی که در نزد ما از خردمندان به‌شمار می‌آمدی، چگونه نوشیدن و خوردن را بر خود گوارا کردی درحالی‌که می‌دانی حرام می‌خوری! و حرام می‌نوشی! چگونه با اموال یتیمان و مستمندان و مؤمنان و مجاهدان راه خدا، کنیزان می‌خری و با زنان ازدواج می‌کنی؟ که خدا این اموال را به آنان وا گذاشته و این شهرها را به‌دست ایشان امن فرموده است.

عبارت فوق نشان‌دهنده نهایت جدیت ایشان در مورد بیت‌المال و حقوق عمومی است. حضرت این سخت‌گیری را نسبت به غلام خویش قنبر نیز، آن زمان که مقداری از ظروف طلا و نقره را در کیسه‌ای جمع‌آوری و آن کیسه را پنهان کرد که به‌هنگام نیاز در اختیار حضرت قرار دهد، اجرا نمودند و به قنبر فرمود: «دوست داشتم به‌جای این اموال آتش عظیمی به‌خانام می‌آوردی» سپس همه اموال موجود را بین مسلمانان تقسیم کردند. (ثقفی، بی‌تا: ۳۴)

از این شیوه برخورد حضرت به‌روشنی می‌توان دریافت که کوچک‌ترین اغماض را نسبت به سوءاستفاده از بیت‌المال چه در حق خویش و چه در حق فرزندان و نزدیکان خود، بر نمی‌تابیدند و به‌شدت برخورد می‌نمودند.

دو. مبارزه با خلاف کاری‌های اقتصادی

بازار از یک سو مکانی مناسب برای رونق اقتصادی و رشد معاملات و از سوی دیگر محل مناسبی برای خلاف کاری‌های اقتصادی است، از این رو بر مسئولین حکومتی لازم است تمامی توان خود را جهت ریشه کن کردن این آفت‌های اقتصادی به کار گیرند. از میان مهم‌ترین آفت‌های اقتصادی که می‌تواند دامن گیر اقتصاد هر جامعه اسلامی گردد، می‌توان به «ربا»، «احتکار»، «گران فروشی» و ... اشاره نمود که در این جایگاه تنها به موضوع مهم ربا پرداخته می‌شود.

ربا

می‌توان گفت بزرگترین خلاف در اقتصاد اسلامی «ربا» است؛ چراکه طبق نص صریح قرآن خدای متعال آن را حرام اعلام کرده (بقره / ۲۷۵) و کسی که به آن مبادرت ورزد در حکم جنگ با خدا و رسولش می‌داند. (همان / ۲۷۹) «ربا» در لغت به معنای «زیادی بر اصل مال» است، ولی از نظر شرع زیادی خاصی را ربا می‌نامند. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱ / ۳۴۰) در فقه ربا معاوضه مالی به مالی دیگر که این دو هم جنس باشند و با کیل یا وزن اندازه گیری شوند یا قرض دادن به شرط زیاده است. (نجفی، ۱۹۸۱: ۲۳ / ۳۳۶) رباخواران نه تنها با ترک انفاق و قرض الحسنه و صرف مال در راه نیازمندی‌های عمومی شکر نعمتی که خدای متعال به آنها ارزانی داشته به جای نمی‌آورند، بلکه آن را وسیله هرگونه ظلم و فساد قرار می‌دهند. حکومت اسلامی می‌تواند در صورت نیاز با توسل به زور جلو رباخواری را بگیرد. (بابایی، ۱۳۸۲: ۱ / ۲۵۰) حضرت علی علیه السلام همواره مردم را به کار سالم تشویق کرده و از فراهم آمدن زمینه ربا به شدت جلوگیری می‌کردند. و خورنده، فروشنده، خریدار، کاتب و شاهد بر ربا را مورد لعنت خدا و رسولش معرفی نمودند. (طوسی، ۱۴۰۷: ۷ / ۱۵) حضرت به عنوان شخص نخست حکومت اسلامی بر امور بازار نظارت داشتند و شخصاً در بازار حاضر گشته و به امور بازاریان سرکشی می‌نمودند. ایشان هر روز تازیانه بر دوش در یکایک بازارهای کوفه قدم زده، فریاد برمی‌آوردند:

ای گروه تاجران به مظلومان انصاف دهید و به ربا نزدیک نشوید و پیمان‌ها و ترازو را تمام بپردازید، به مردم کم ندهید و بی‌باکانه در زمین فساد نکنید. (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۳ / ۱۹۳)

حضور ماموران نظارت و بازرسی در بازار این وعده را به مردم می‌دهد که سوءاستفاده‌ها و

خلاف‌کاری‌های اقتصادی از چشمان دقیق و تیزبین ماموران حکومتی مخفی نمی‌ماند و از سوی دیگر این وعید را به تاجران و بازاریان می‌دهد که در صورت بروز تخلف، اغماضی در کار نیست و با متخلفان برخورد جدی صورت خواهد گرفت.

سه. ریشه‌یابی علل بروز تنگنای اقتصادی

شناخت عواملی که موجب بروز و حدوث تنگناها و مشکلات اقتصادی می‌شوند، راهکار موثری در عملی کردن اقتصاد مقاومتی است. مشکلاتی نظیر «تورم»، «نقدینگی»، «عوامل معنوی» و ... از جمله مهم‌ترین علل بروز تنگنای اقتصادی است که در این مقاله فقط به «عوامل معنوی» پرداخته می‌شود:

عوامل معنوی

کارشناسان علم اقتصاد، هنگامی که در خصوص عوامل رکود اقتصادی یک کشور، بحث می‌کنند بیشتر به علت‌های مادی نظیر «تورم» و «نقدینگی» توجه دارند، اما در یک نظام الهی، غیر از عوامل یادشده به عوامل معنوی هم توجه می‌شود که با ریشه‌یابی آنها، اقتصاد کشور رونق و شکوفایی بیشتری می‌گیرد، چنان که امام علی علیه السلام در ریشه‌یابی تنگنای اقتصادی می‌فرماید:

خدا بندگان خود را که گناهکارند با کمبود میوه‌ها و جلوگیری از نزول برکات و بستن در گنج‌های خیرات آزمایش می‌کند، برای آنکه توبه‌کننده‌ای باز گردد و گناهکار دل از معصیت بکند و پندگیرنده پند گیرد و بازدارنده راه نافرمانی را بر بندگان خدا ببندد و همانا خدا استغفار و آمرزش خواستن را وسیله دائمی فروریختن روزی و موجب رحمت آفریدگان قرار داد.

نیز فرمود:

از پرودگار خود آمرزش بخواهید که آمرزنده است، برکات خود را از آسمان بر شما فرو می‌بارد و با بخشش اموال فراوان و فرزندان شما را یاری می‌دهد و باغستان‌ها و نهرهای پرآب در اختیار شما می‌گذارد پس رحمت خدا بر آن کس که به استقبال توبه رود و از گناهان خود پوزش طلبد و پیش از آن که مرگ او فرارسد، اصلاح گردد. (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۹ / ۷۶)

این روایت موید این مطلب است که دولتمردان و مسئولان حکومتی نیز به نوبه خود در ایجاد

رکود اقتصادی و بروز تنگناها سهیم‌اند؛ چراکه هر پست و منصب دولتی، جایگاه آزمایش و بوته امتحانی برای متصدیان آن است و هرگز وسیله‌ای برای رسیدن به آب و نان نیست:

إِنَّ عَمَلَك لَيْسَ لَكَ بِطُعْمَةٍ وَ لَكِنَّهُ فِي عُنُقِكَ أَمَانَةٌ وَ أَنْتَ مُسْتَرَعِي لِمَنْ فَوْقَكَ.
(نهج البلاغه، نامه ۵)

و به هر اندازه که مرتکب کوتاهی و یا خیانتی گردند، به همان میزان کاهش برکات آسمانی دامان مردم را خواهد گرفت.

۲. حمایت از فعالان اقتصادی

برای دستیابی به اقتصادی زنده و پویا می‌بایست رفاه و رونق اقتصادی را در اولویت قرارداد؛ چراکه این رونق و رفاه، جامعه را در مقابل بحران‌های اقتصادی مقاوم و بیمه می‌سازد. تقویت تولیدات داخلی همواره مورد توجه مسئولین هر کشوری است. مقام معظم رهبری در این باره می‌گوید:

در مبحث اقتصاد مقاومتی برنامه‌های بلندمدت و پشتیبانی‌های دولت در به‌کارگیری تولیدات صنعتی و کشاورزی خصوصا در بخش‌هایی که در ارتباط با دیگر بخش‌های اقتصادی است لازم و ضروری است، تا به کار و سرمایه ایرانی احترام نگذاریم، استقلال اقتصادی محقق نمی‌گردد. (مقام معظم رهبری، ۹۱/۲/۱۰)

رکن اساسی و بدنه اقتصادی جامعه، بازرگانان و صنعت‌گران هستند که در اصطلاح «فعالان اقتصادی» نامیده می‌شوند. اهمیت به این قشر از جامعه، ضامن توسعه اقتصادی است؛ زیرا فعالان اقتصادی به‌منزله پشتوانه‌ای محکم برای دولت، در بحران‌های اقتصادی محسوب شده، توان دولت را برای عبور از تحریم‌های اقتصادی، افزایش می‌دهند. حضرت ضمن اهمیت به تجارت مسلمانان را نیز به آن تشویق کرده می‌فرماید:

تَعَرَّضُوا لِلتِّجَارَةِ فَإِنَّ فِيهَا غِيٌّ لَكُمْ عَمَّا فِي أَيْدِي النَّاسِ. (کلینی، ۱۴۰۷: ۵ / ۱۴۹)

به تجارت بپردازید که شما را از آنچه در دست مردم است، بی‌نیاز می‌گرداند.

ایشان به مالک دستور دادند بازرگانان و صنعت‌گران را مورد توجه خاص خود قرار بدهد؛ زیرا سایر اقشار جامعه به‌واسطه بازرگانان و صنعت‌گران استوار می‌مانند. آنان گردهم می‌آیند تا سودی

حاصل کنند و بازارها را بر پای دارند و به کارهایی که دیگران در انجام دادن آنها ناتوان‌اند، سامان دهند (نهج البلاغه، نامه ۵۳) و در حق آنان با نیکی رفتار نماید:

ثُمَّ اسْتَوْصِ بِالتُّجَّارِ وَذَوِي الصِّنَاعَاتِ وَأَوْصِ بِهِمْ خَيْرًا.

سپس سفارش به نیکی در حق بازرگانان و صنعت‌گران را پذیرا باش و در حق آنان به کارگزارانت به نیکی سفارش کن.

حضرت ویژگی خاص بازرگانان و صنعت‌گران را بر می‌شمارند:

فَأِنَّهُمْ سِلٌّ لَا تَخَافُ بَائِقَتَهُ وَصَلْحٌ لَا تُخْشِي غَائِلَتَهُ. (همان)

این گروه مردمی آرامند که از فتنه‌گری‌شان بیم نیست و اهل آشتی‌اند که ترسی از آسیب‌رسانی‌شان نیست.

علت توجه به این گروه را نیز چنین متذکر می‌شوند:

فَأِنَّهُمْ مَوَادُّ الْمَنَافِعِ وَأَسْبَابُ الْمَرَافِقِ وَجُلَابِهَا مِنَ الْمَبَاعِدِ وَالْمَطَارِحِ فِي بَرَكَ وَبَحْرِكِ وَ سَهْلِكَ وَجَبَلِكَ وَحَيْثُ لَا يَلْتَمِئُ النَّاسُ لِمَوَاضِعِهَا وَلَا يَجْتَرِئُونَ عَلَيْهَا. (همان)

زیرا آنان مایه منافع‌اند و اسباب آسایش جامعه را فراهم می‌سازند و سودها را از سرزمین‌های دوردست در خشکی و دریا، زمین هموار و ناهموار، از مناطقی که مردم در آنجا گرد نیابند و جرأت رفتن به آنجا را ندارند، به‌سوی مملکت تو می‌آورند.

برای استفاده صحیح از منابع کم‌یاب جامعه، می‌بایست بهترین گروه هدف انتخاب گردد تا بیشترین بازدهی در تولید کالاهای با ارزش حاصل شود. بنابراین بازرگانان و صنعت‌گران، بهترین الگوی توسعه و پیشرفت اقتصادی هستند؛ چراکه دارای خصوصیات روانی مثبتی مانند دوری از فتنه و صلح‌طلبی و آرامش هستند و به دور از هرگونه تنش به فعالیت اقتصادی مثبت و ثمربخش می‌پردازند. درواقع، همان اموری را که دولت می‌بایست با سختی فراوان و ریسک بالا به انجام برساند، این گروه از جامعه انجام می‌دهند. مهم‌ترین دستاوردهای فعالان اقتصادی منفعت‌رسانی، ایجاد آسایش و رفاه و نیز سودآوری است. با توجه به ویژگی‌های فعالان اقتصادی و عدم چشم‌داشت ایشان به دولت، این گروه فرصت مناسبی را برای برون‌رفت از مشکلات اقتصادی و نیز تکیه به نیروهای داخلی و توان ملی، ایجاد می‌کنند.

۳. ایجاد امنیت اقتصادی

جهت ورود فعالان اقتصادی و سرمایه‌گذاران به عرصه اقتصاد و میدان تجارت، لازم است احساس امنیت شغلی و سرمایه‌ای در این گروه ایجاد گردد و به محفوظ ماندن اصل سرمایه و رشد سود آن خوشبین باشند و دولت را به‌عنوان محافظ و نگهبان سرمایه خویش باور داشته با اطمینان خاطر سرمایه خود را وارد چرخه اقتصاد کشور نمایند، از این‌رو دولت و حکومتی که قصد دارد اقتصاد داخلی خود را مقاوم سازد و برای رسیدن به این مهم، به فعالان و سرمایه‌گذاران داخلی و ملی به‌شدت نیازمند است، باید امنیت اقتصادی این قشر از جامعه را به‌طور کامل بر عهده گیرد. امیرمومنان علیه السلام نیز بر این اصل مهم تاکید فراوان دارند و به کارگزاران خود می‌فرماید:

هرگز کسی را از نیازمندی او باز ندارید و از خواسته‌های مشروعش محروم نسازید و برای گرفتن مالیات از مردم، لباس‌های تابستانی یا زمستانی و مرکب سواری و برده کاری او را نفروشید و برای گرفتن درهمی، کسی را با تازیانه نزنید و به مال کسی دست اندازی. (نهج‌البلاغه، نامه ۵۱)

در جهت تحقق امنیت اقتصادی توجه به دو رکن و اهتمام در جهت بسترسازی آنها ضروری به‌نظر می‌رسد: «امنیت قضایی» و «توجه به تولید ملی پایدار». هریک از این دو رکن جایگاه والایی را در تحقق عملی اقتصاد مقاومتی به خود اختصاص داده‌اند.

الف) امنیت قضایی

روشن است که امنیت اقتصادی در سایه امنیت قضایی فراهم می‌آید. از طریق روی کار آمدن کارگزارانی ذی‌صلاح و مطمئن با ویژگی‌های «ریشه‌کن کردن طمع از دل»، «احتیاط در شبهات»، «عدم پافشاری در اشتباهات»، «به ستوه نیامدن از مراجعات فراوان»، «بازگشت به حق پس از آگاهی از آن»، «فریب نخوردن در مقابل ستایش فراوان» و «عدم انحراف در مقابل چرب‌زبانان» که به فرموده حضرت چنین کسانی بسیار اندک‌اند. (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳) زمانی که مرحله برخورد با مفاسد اقتصادی و اعمال قانون در مورد متخلفان می‌رسد، جایگاه ویژه کارگزاران قضایی آشکار می‌گردد؛ چراکه مجرمان اقتصادی قصد پرداخت رشوه و یا اعمال فشار و تهدید برای تغییر حکم و یا کاهش جرایم را دارند و اینجا است که میزان حساسیت امیرمومنان علیه السلام در انتخاب و انتصاب قاضیان نمود پیدا می‌کند. امنیت قضایی، امنیت اقتصادی و

اقتصاد مقاومتی همچون حلقه‌های یک زنجیرند که بقاء هر کدام در گرو وجود دیگری است و هریک از این حلقه جدا شود، باعث نابودی دیگران نیز می‌گردد.

ب) توجه به تولید ملی پایدار

«تولید ملی» مهم‌ترین معیار و شاخص در اقتصاد ملی هر کشوری محسوب می‌گردد؛ چراکه درصد تولید ملی هر کشور نمادی از اقتدار، پایداری و پویایی آن ملت به حساب می‌آید. اعتقاد بر این است که ملتی می‌تواند در مقابل نامالیزمات و بحران‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی داخلی و خارجی مقاومت کند که بتواند نیازهای مصرفی خانواده‌ها و مواد اولیه و واسطه‌ای تولید را برآورده کند، اگرچه تولید ملی و اقتصاد خوب و کارآمد لزوماً به معنای خودکفایی کامل در همه زمینه‌های اقتصادی نیست؛ چراکه ممکن است بسیاری از تولیدات، غیر اقتصادی و فاقد مزیت‌های لازم باشد. (اسدی، ۱۳۹۳: ۳۵)

می‌توان گفت هر میزان که شاخصه تولید ملی کشوری بالاتر رود، امید مردم آن جامعه، برای پیشرفت و توسعه فزونی می‌یابد، چراکه اعتماد به سرمایه داخلی و اتکاء به دسترنج خودی و ارج نهادن به تولید ملی زمینه را برای آشکار شدن قابلیت‌ها و استعدادهای وطنی و بستر را برای پیشرفت ملی و رسیدن به اقتصاد مقاومتی آماده‌تر و فراهم‌تر می‌سازد و این مهم یکی از اساسی‌ترین وظایف دولت در هر کشوری است.

مهم‌ترین و اساسی‌ترین رکن از ارکان تولید داخلی «بخش کشاورزی» است و رونق بخش کشاورزی در گرو توجه به «کشاورزان» است. رسیدگی به مشکلات کشاورزان اعم از ناتوانی در پرداخت مالیات و یا وجود نقص در زمین کشاورزی و ... در نهایت باعث افزایش تولید می‌گردد. امیرمومنان علیه السلام در نامه ۵۳ تاکید ویژه‌ای به مشکلات و گرفتاری‌های کشاورزان دارند و در این راستا به مالک اشتر می‌فرماید:

فَإِنْ شَكُوا ثِقْلًا أَوْ عَلَةً أَوْ انْقِطَاعَ شَرِبٍ أَوْ بَالَةً - أَوْ إِحَالََةَ أَرْضٍ اغْتَمَرَهَا عَرَقٌ - أَوْ أَجْحَفَ بِهَا عَطَشٌ - خَفَّفْتَ عَنْهُمْ بِمَا تَرَجَّوْا أَنْ يَصْلُحَ بِهِ أَمْرُهُمْ.

پس اگر مردم شکایت کردند از سنگینی مالیات یا آفت‌زدگی یا خشک شدن آب چشمه‌ها یا کمی باران یا خراب شدن زمین در سیلاب‌ها یا خشکسالی، در گرفتن مالیات به میزانی تخفیف ده تا امورشان سامان گیرد.

در ادامه نیز حضرت به مالک اطمینان خاطر می‌دهد که تخفیف‌هایی که برای رعیت در این زمینه قائل می‌شوند، در نهایت امر سودآور و سرشار از فواید مادی و معنوی است:

وَلَا يَتَّقُلَنَّ عَلَيْكَ شَيْءٌ خَفَّفْتَ بِهِ الْمُنُونَةَ عَنْهُمْ فَإِنَّهُ ذُخْرٌ يَعُودُونَ بِهِ عَلَيْكَ فِي عِمَارَةِ بِلَادِكَ وَ تَزْيِينِ وِلَايَتِكَ مَعَ اسْتِجْلَابِكَ حُسْنَ ثَنَائِهِمْ وَ تَبَجُّجِكَ بِاسْتِفَاضَةِ الْعَدْلِ فِيهِمْ. (همان)

و هرگز تخفیف دادن در خراج تو را نگران نسازد؛ زیرا آن، اندوخته‌ای است که در آبادانی شهرهای تو و آراستن ولایت‌های تو نقش دارد و رعیت تو را می‌ستایند و تو از گسترش عدالت میان مردم خوشنود خواهی شد.

۴. ایجاد رفاه معیشتی و اقتصادی برای عموم مردم

منظور از رفاه، تامین نیازهای اساسی انسان چه از بعد مادی و چه از بعد غیرمادی است. نیازهای اساسی مانند خوراک، پوشاک، مسکن و نیازهای غیر مادی مانند عدالت، حقوق، آزادی و ... است. (وصالی و محمدیان خراسانی، ۱۳۹۳: ۷۹) هدف از رفاه اجتماعی برخورداری همه افراد جامعه از آسایش، بدون توجه به تفاوت‌ها و اختلاف‌های طبقاتی است؛ به معنای دقیق‌تر نشانه بلوغ اقتصادی هر جامعه‌ای رفاه و آسایش همگانی آن است. هیچ پشتوانه‌ای دلگرم کننده‌تر از همراهی دولت و مردم نیست. حضور مردم در کنار دولت نشان‌دهنده رضایت جامعه از کارگزاران حکومتی و اعتماد به آنها است. توجه به معیشت اقشار جامعه و بالا بردن سطح رفاهت آنان و از بین بردن حتی الامکانی اختلاف طبقاتی مهم‌ترین دلیل برای همراهی و همدلی مردم و حکومت است. ایجاد رفاه اجتماعی از اهداف حکومت حضرت بوده است:

نُظِّهَرِ الْإِصْلَاحَ فِي بِلَادِكَ فَيَأْمَنَ الْمَظْلُومُونَ مِنْ عِبَادِكَ. (نهج البلاغه، خطبه ۱۳۱)
و در سرزمین‌های تو اصلاح را ظاهر کنیم تا بندگان ستم‌دیده‌ات در أمن و آمان زندگی کنند.

حضرت در حیطة حکومت خود حداقل نیاز معیشتی همگان را تامین کرد و در راه فقرزدایی و تامین معیشتی گام‌هایی جدی برداشت، چنانکه خود فرمود:

مَا أَصْبَحَ بِالْكَوْفَةِ أَحَدٌ إِلَّا نَاعِمًا إِنَّ أَدْنَاهُمْ مَنْزِلَةٌ لِيَأْكُلَ الْبُرَّ وَيَجْلِسُ فِي الظِّلِّ وَيَشْرَبُ مِنْ مَاءِ الْفُرَاتِ. (مازندرانی، ۱۳۷۹: ۲ / ۹۹)

کسی در کوفه نیست که در رفاه به سر نبرد، حتی پایین‌ترین افراد نان گندم می‌خورند و سرپناه دارند و از آب فرات می‌آشامند.

نتیجه ایجاد رفاه عمومی، اعتماد مردم به کارگزاران و به تبع آن حامی و پشتیبان بودن آنان برای حکومت است. «شناخت طبقات و اقشار مختلف جامعه»، «اهتمام در آبادانی شهرها»، «کمک از بیت‌المال به افراد نیازمند» مهم‌ترین راهکارهای ایجاد رفاه معیشتی است.

الف) شناخت طبقات و اقشار مختلف جامعه

شرط نخست ایجاد رفاه اجتماعی، شناخت اقشار مختلف جامعه و مطالعه ویژگی‌ها و آسیب‌های مخصوص هر طبقه است. این آگاهی به کارگزاران حکومتی این اجازه را می‌دهد تا نیازهای ضروری و اساسی هر طبقه را بداند و در رفع آن بکوشد و به تناسب درخواست هر گروه، بتواند سطح رفاه آنها را بالا ببرد. امیرمؤمنان علیه السلام در نامه ۵۳ برای مالک اشتر آحاد مختلف جامعه را تقسیم‌بندی می‌نمایند: نظامیان (که امنیت و نظم جامعه را تامین و از آسیب دشمنان حفظ می‌کنند)، قضات و داوران که به فصل خصومت و احقاق حقوق می‌پردازند، نویسندگان و منشیان (که برنامه آنها نگاه‌داشتن حساب‌های مالی، تنظیم بودجه، ثبت اسناد و تعلیم و تربیت مردم است)، کارگزاران دولتی (عاملان انصاف و مدارا)، مالیات‌دهندگان (در برابر حفظ جان و مالشان به حکومت مالیات می‌پردازند)، بازرگانان و صاحبان صنایع و در نهایت محرومان و مستضعفان (از کار افتادگان و پیران ناتوان و کهن‌سال هستند که قادر به انجام هیچ کاری نیستند) هفت گروه عمده مردم هستند که حضرت وظیفه مالک را در قبال هر گروه گوشزد می‌نمایند.

ب) توجه خاص به نیازمند و رسیدگی به امور آنان

راهکار دیگری که در ایجاد رفاه موثر است کمک از بیت‌المال به افراد نیازمند است. در مکتب اسلام پیش‌بینی شده است که همه افراد جامعه از رفاه و آسایش برخوردار باشند و افرادی که درآمد پایین‌تری دارند از بیت‌المال تامین گردند و این زیباترین شکل عدالت است. حضرت در این باره می‌فرماید: «وَاجْعَلْ لَهُمْ قِسْمًا مِّنْ بَيْتِ مَالِكَ»؛ (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳) برای اینان در بیت‌المال خود حقی مقرر دار. و در نامه‌اش به قثم بن عباس می‌نویسد:

وَ انْظُرْ إِلَيَّ مَا اجْتَمَعَ عِنْدَكَ مِنْ مَالِ اللَّهِ فَاصْرِفْهُ إِلَيَّ مِنْ مَن قَبْلَكَ مِنْ ذَوِي الْعِيَالِ وَ الْمَجَاعَةِ؛

مُصِيبًا بِهِ مَوَاضِعَ الْفَاقَةِ وَالْخَلَاتِ وَمَا فَضَلَ عَنْ ذَلِكَ فَاحْمِلُهُ إِلَيْنَا لِنَقْسِمَهُ فِيمَنْ قَبْلَنَا.
(نهج البلاغه، نامه ۶۷)

در مصرف اموال عمومی که در دست تو جمع شده است اندیشه کن و آن را به عیالمندان و گرسنگان پیرامونت ببخش و به مستمندان و نیازمندیانی که سخت به کمک مالی تو احتیاج دارند، برسان و مازاد را نزد ما بفرست تا در میان مردم نیازمندی که در این سامان هستند، تقسیم گردد.

در شرایط فشارهای اقتصادی و تحریم‌های بیرونی، قشر نیازمند و کم درآمد بیشترین آسیب‌ها را متحمل می‌گردند. در صورتی که این قشر دولت و بیت‌المال را حامی و نگهبان خود بدانند، تحمل این شرایط سخت برای ایشان آسان‌تر خواهد بود.

۵. بازیابی جایگاه زهد در ساختار اقتصاد

توجه به «زهد» یکی از مهم‌ترین عوامل پی‌ریزی اقتصادی سالم و مستحکم است. رواج این فرهنگ در میان اقشار جامعه ضامن تداوم حیاتی پویا در هر حکومتی است؛ چراکه سبک زندگی زاهدانه توان افراد را در مقابله با بحران‌های اقتصادی افزایش داده و گاهی خود انگیزه کار و تلاش مستمر می‌گردد. زهد بر «عدم رغبت به چیزی به خاطر قلت آن اطلاق می‌شود» (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۴ / ۲۱) همچنین «مقابل رغبت و حرص به مال دنیا» قرار می‌گیرد (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳ / ۱۹۷) چه اینکه معنای اصلی زهد در لغت «چیز کم و قلیل» است. (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۴ / ۳۵۵) از دیدگاه استاد مطهری آن زهد و بی‌میلی که زاده روح یا عقل یا قلب انسان است و با وجود تمایل و رغبت طبع انسان بر آن، هدف و کمال مطلوب قرار نمی‌گیرد، مورد ستایش است. (مطهری، ۱۳۷۹: ۲۲۱) طبق فرمایش امیرمومنان علیه السلام زاهد قناعت و سادگی را در زندگی عملی خود سرلوحه قرار داده و از تجمل‌گرایی و لذت‌طلبی پرهیز می‌نماید. (نهج البلاغه، نامه ۳۱) زهد اقتصادی که همان بی‌میلی، اعراض و عدم توجه و تعلق به امکانات و مادیات دنیوی در عین دارایی و ثروتمندی است، همان چیزی است که برای مقاوم‌سازی اقتصاد به آن نیاز است. بهره بردن از دنیا و نعمت‌های آن بدون اینکه علقه‌ای نسبت به آنها وجود داشته باشد. اجرا نمودن زهد در بدنه اقتصاد، ره‌آورد‌های زیبا و ارزشمندی به ارمغان می‌آورد که هر یک در جهت گذر از بحران‌های اقتصادی، مفید و کارساز است که به مهم‌ترین آنها اشاره می‌گردد:

الف) صرفه‌جویی و احتیاط در مصرف بیت المال

بیت المال متعلق به تمامی افراد یک جامعه است، پس استفاده از آن دقت و احتیاط فراوانی را می‌طلبد؛ چراکه هرگونه برداشت غیرضروری و یا شخصی از اموال بیت‌المال، باعث ایجاد حق الناس برگردن استفاده‌کننده می‌گردد. زمانی که کشوری تحت فشار اقتصادی و تحریم ظالمانه قرار می‌گیرد و این تحریم‌ها بر قیمت کالاها و زندگی عادی مردم و قدرت خرید ایشان تاثیر منفی می‌گذارد، وظیفه سران حکومتی و کارگزاران دولتی ایجاب می‌کند که خود را از توده مردم جدا نداند و در چنین شرایط بحرانی، تا جایی که امکان دارد در مصارف بیت‌المال احتیاط و صرفه‌جویی شود تا موجب پس‌انداز این سرمایه ملی گردد. صرفه‌جویی هر چیز را در جای خود قرار می‌دهد و انسان را در برابر نیازهای غیرضروری به صبر و بردباری وامی‌دارد. صرفه‌جویی و قناعت در نزد امیرمومنان علیه السلام از جایگاه خاصی برخوردار است؛ چراکه از یک‌سو، یکی از پررنگ‌ترین ارزش‌ها و فضیلت‌ها در نزد ایشان به حساب آمده و آن را «حیات طیبه» دانسته‌اند (نهج‌البلاغه، حکمت ۲۲۹) و شخص قانع را شایسته «غبطه خوردن» برمی‌شمارند (همان: حکمت ۴۴) و از همه مهم‌تر قناعت را «اسباب نزول رحمت الهی» توصیف نموده‌اند، چراکه در دعایی برای یکی از اصحاب بزرگوارشان می‌فرماید:

يَرْحَمُ اللَّهُ خَبَابَ بْنَ الْأَكْرَبِ فَلَقَدْ أَسْلَمَ رَاغِبًا وَهَاجَرَ طَائِعًا وَقَنِعَ بِالْكَفَافِ وَرَضِيَ عَنِ اللَّهِ وَ
عَاشَ مُجَاهِدًا. (همان: حکمت ۴۳)

خدا خَبَاب بن اُرت را رحمت کند با رغبت مسلمان شد و از روی فرمان برداری هجرت کرد و با قناعت زندگی گذراند و از خدا راضی بود و مجاهد زندگی کرد.

از سوی دیگر توجهی خاص و اهتمامی ویژه به صرفه‌جویی و قناعت در برنامه‌های عملی خویش نشان می‌دادند. حضرت آن قدر در استفاده شخصی از بیت‌المال دقت می‌فرمود که وقتی یکی از دخترانش برای روز عید گردن‌بندی را از بیت‌المال به عاریت گرفت، ناراحت شده و کلیددار بیت‌المال را مورد نکوهش قرار داد. (طوسی، ۱۴۰۷: ۱۰ / ۱۵۱) همچنین در یکی از شب‌های آغازین خلافت، چراغی را در اطاق بیت‌المال روشن کرده مشغول محاسبات لازم بود که طلحه و زبیر وارد شدند و گفتند: «با شما کاری داریم» امام فرمود: «آیا مربوط به حکومت و امور مسلمین است یا به امور شخصی شما ارتباط دارد؟» پاسخ دادند: «امور شخصی خودمان است.» امام علی علیه السلام چراغی را که از بیت‌المال در مقابلش روشن بود خاموش و چراغ دیگری را

روشن کرد. پرسیدند: «چرا این گونه عمل کردی؟» حضرت در پاسخ فرمود: «روغن چراغی که روشن بود از بیت‌المال و کار شما شخصی است، روا نبود که روغن چراغ بیت‌المال در مصارف شخصی قرارگیرد اما روغن این چراغ از اموال شخصی من است، حال هر مقدار که می‌خواهید از مسائل شخصی خود بگویید.» طلحه و زبیر به یکدیگر نگاهی کردند و گفتند: «برویم این مرد به راه دین می‌رود و با ما معامله‌ای نخواهد کرد.» (فیض کاشانی، ۱۴۰۶: ۲ / ۸۱) داستان معروف تقاضای عقیل از بیت‌المال و آهن گداخته‌ای که حضرت به دستان عقیل نزدیک کردند و فرمود: «قصد داری من با خیانت در امانت در آتش دوزخ بسوزم؟» خود شاهد و گواه توجه خاص آن حضرت به بیت‌المال است، از این رو بر تمامی دولتمردان واجب است تا با الگوگیری از حضرت احتیاط و صرفه‌جویی در مصارف بیت‌المال را نصب العین خویش قرار دهند و از هدر رفت این ثروت ملی جلوگیری نمایند.

ب) اصلاح الگوی مصرف

اصلاح الگوی مصرف به معنای «نهادینه کردن روش صحیح استفاده از منابع کشور است». (حیدری، و قربی، ۱۳۹۵: ۷۲) برای رسیدن به اقتصادی مقاوم و درعین حال پویا ضروری است که الگوی مصرف مردم در جامعه تغییر کند و رو به سمتی بنهد که ثمره آن ذخیره سرمایه‌های ملی باشد. نقطه شروع اقتصاد مقاومتی، سیاست‌گذاری برای اصلاح الگوی مصرف است. مصرف، تولید را جهت می‌دهد و این دو در کنار هم، جهت سرمایه‌گذاری را مشخص می‌کنند. رونق تولید داخلی و کاستن از وارداتی که می‌تواند به افول و کم رونقی و توقف واحدهای تولیدی داخلی منجر شود، موجب استقلال اقتصادی، قطع وابستگی به خارج و ارتقای تکنولوژی در سطح کلان‌تر می‌شود. همچنین ترویج و اشاعه فرهنگ صحیح مصرف، باعث کاهش اتکای دولت به درآمدهای نفتی شده و منجر به بهبود توزیع درآمد بین اقشار مختلف جامعه خواهد شد. (رضوی و مهرزاد، ۱۳۹۲: ۱)

معمولاً تعبیر «اصلاح» زمانی مطرح می‌گردد که «زیاده‌روی» و یا «استفاده نابه‌جا و غیر از موضع خود» رخ داده باشد. منظور از اصلاح الگوی مصرف «مدیریت و تدبیر در مصرف» است. آن گونه که امیرمومنان علیه السلام به علاء بن زیاد که از یاران ایشان بود و خانه بسیار مجلل و وسیعی داشت، فرمود:

مَا كُنْتُ تَصْنَعُ بِسَعَةِ هَذِهِ الدَّارِ فِي الدُّنْيَا وَأَنْتَ إِلَيْهَا فِي الْآخِرَةِ كُنْتَ أَحْوَجَ - وَبَلِي إِنْ شِئْتَ
بَلَّغْتَ بِهَا الْآخِرَةَ تَقْرِي فِيهَا الضَّيْفَ وَتَصِلُ فِيهَا الرَّحِمَ وَتُظْلِعُ مِنْهَا الْحُقُوقَ مَطَالِعَهَا فَإِذَا

أَنْتَ قَدْ بَلَغْتَ بِهَا الْآخِرَةَ. (نهج البلاغه، خطبه ۲۰۹)

با این خانه وسیع در دنیا چه می‌کنی؟ درحالی که در آخرت به آن نیازمندتری. آری اگر بخواهی می‌توانی با همین خانه به آخرت برسی! در این خانه وسیع مهمانان را پذیرایی کنی، به خویشاوندان با نیکوکاری بپیوندی و حقوقی که بر گردن تو است به صاحبان حق برسانی، پس آنگاه تو با همین خانه وسیع به آخرت نیز می‌توانی پرداخت.

الگوی مصرفی کاربردی و صحیح است که ازجمله نتایج مهم آن «پرهیز از اسراف» و «مصرف کالای داخلی به جای کالای خارجی» باشد.

نتیجه

تحقق شعار اقتصاد مقاومتی در وهله نخست نیازمند اهتمام جدی دولتمردان کشور جهت عملی کردن آن است. راهکارهای فراوان و موثری در این زمینه وجود دارد که مهم‌ترین راهکار پیش‌روی دولتمردان، آشنایی با وظایف خود جهت عملی کردن اقتصاد مقاومتی است. در این رهگذر وظایف پنج‌گانه‌ای برای دولت به تصویر کشیده شد که شامل اجرای عدالت اقتصادی، حمایت از فعالان اقتصادی، ایجاد امنیت اقتصادی، ایجاد رفاه معیشتی برای عموم مردم و بازیابی جایگاه زهد در ساختار اقتصادی است.

اجرای عدالت اقتصادی، در سایه سه رکن اساسی اصلاح نظام مالیاتی، مبارزه با فساد اقتصادی و ریشه‌یابی علل بروز تنگناهای اقتصادی محقق می‌گردد. هریک از این ارکان نیز، زیر مجموعه‌های خاص خود را دارد که در جای مقتضی اشاره گردید.

حمایت از فعالان اقتصادی نیز افزون بر شناخت دقیق این قشر و آشنایی با ویژگی‌های آنان باعث دلگرمی این گروه در تولید می‌گردد.

ایجاد امنیت اقتصادی راهکار دیگری است که در سایه امنیت قضایی و توجه به تولید ملی پایدار فراهم می‌آید.

ایجاد رفاه معیشتی برای عموم مردم چهارمین راهکار مهم پیش‌روی دولتمردان است که شناخت طبقات و اقشار مختلف جامعه و توجه خاص به نیازمندان و رسیدگی به امور آنان زیر مجموعه‌های آن به‌شمار می‌آید.

بازیابی جایگاه زهد در ساختار اقتصادی آخرین راهکار پیشنهادی بود که صرفه‌جویی و احتیاط در مصرف بیت‌المال و اصلاح الگوی مصرف از مهم‌ترین ثمرات اجرای آن در جامعه است. اجرایی کردن هریک از این زیر مجموعه‌ها به همان میزان که هزینه و انرژی‌بر است به همان حد نیز در راه تحقق اقتصاد مقاومتی کارگشا و موثر است.

منابع و مأخذ

الف) کتاب‌ها

- قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.
- نهج البلاغه، گردآوری سید رضی، تصحیح صبحی صالح، ترجمه محمد دشتی، قم، صفحه نگار.
- ابن‌ابی‌الحدید، عبد الحمید بن هبة الله، ۱۴۰۴ ق، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، ج ۷، قم، مکتبه آیه الله مرعشی النجفی.
- ابن‌بابویه، محمد بن علی، ۱۴۱۳ ق، من لا یحضره الفقیه، تحقیق علی اکبر غفاری، ج ۳، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، ۱۳۷۹، مناقب آل ابی‌طالب علیهم‌السلام، ج ۲، قم، علامه.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴، لسان العرب، ج ۳، بیروت، دار صادر.
- پیغامی، عادل، ۱۳۹۴، درس گفتارهای اقتصاد مقاومتی.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، ۱۴۱۰ ق، غرر الحکم و درر الکلم، قم، دار الکتب الإسلامی.
- ثقفی، ابراهیم بن محمد، بی‌تا، الغارات، ترجمه عبدالمحمد آیتی، بی‌جا، بی‌نا.
- حسینی، سیدرضا، ۱۳۸۰، دانشنامه امام علی علیه‌السلام، ج ۷، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، المفردات فی غریب القرآن، ج ۱، دمشق و بیروت، دارالعلم و الدار الشامیة.
- طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۰۷ ق، الخلاف، ج ۴، ۷ و ۱۰، قم، موسسه نشر اسلامی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۱۰ ق، کتاب العین، ج ۴، قم، هجرت.
- فرهنگ، منوچهر، ۱۳۷۱، فرهنگ بزرگ علوم اقتصادی، تهران، البرز.
- فیض کاشانی، محمد محسن، ۱۴۰۶ ق، الوافی، ج ۲، اصفهان، کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام.

- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷ ق، *الکافی*، تحقیق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، ج ۵، تهران، دار الکتب الإسلامية.
- ماوردی، ابوالحسن، بی تا، *الأحكام السلطانية والولايات الدينية*، بی جا، بی نا.
- مصطفوی، حسن، ۱۳۶۰، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، ج ۴، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۸۲، *تفسیر نمونه*، برگزیده احمدعلی بابایی، ج ۱، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
- منتظر ظهور، محمود، ۱۳۸۱، *اقتصاد، خرد، کلان*، تهران، دانشگاه تهران.
- نجفی، محمدحسن، ۱۹۸۱، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، تحقیق عباس قوچانی، ج ۲۱ و ۲۳ بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- نوری همدانی، حسین، ۱۳۸۶، *بیت المال در نهج البلاغه*، تهران، بنیاد نهج البلاغه.
- (ب) مقاله‌ها
- اسدی، علی، ۱۳۹۳، «نظام اقتصاد اسلامی الگویی کامل برای اقتصاد مقاومتی»، *سیاست‌های راهبردی و کلان*، ش ۵، ص ۳۹ - ۲۵، تهران، کمیسیون نظارت دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- جمالی، یعقوب و علی جابری، ۱۳۹۴، «اقتصاد مقاومتی از دیدگاه اسلام؛ مفهوم، اصول و سیاست‌ها»، *معرفت*، ش ۲۱۳، ص ۱۰۶ - ۹۱، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- حیدری، منصور و سید محمدجواد قربی، ۱۳۹۵، «پژوهشی در معنا و مفهوم اقتصاد مقاومتی در جمهوری اسلامی ایران»، *سیاست دفاعی*، ش ۹۷، ص ۸۰ - ۳۷، تهران، دانشگاه امام حسین علیه السلام.
- رضوی، مهسا و ندا، مهرزاد، ۱۳۹۲، «اقتصاد مقاومتی و ملزومات دستیابی به آن؛ رهیافت اصلاح الگوی مصرف»، *همایش ملی نقش سبک زندگی در اقتصاد مقاومتی*، دوره ۱.
- سیف، اله مراد، ۱۳۹۱، «الگوی پیشنهادی اقتصاد مقاومتی جمهوری اسلامی ایران (مبتنی بر دیدگاه مقام معظم رهبری)»، *آفاق امنیت*، ش ۱۶، ص ۲۲ - ۵، تهران، دانشگاه امام حسین علیه السلام.
- سیفلو، سجاد، ۱۳۹۳، «مفهوم شناسی اقتصاد مقاومتی»، *دو فصلنامه معرفت اقتصاد اسلامی*، شماره ۱۰، ص ۱۷۳ - ۱۵۱، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- عزیزی، سعید، ۱۳۹۰، «بررسی ارتباط بین مالیات اسلامی و مالیات جدید»، *مجموعه مقالات سومین همایش مالیات‌های اسلامی*، قم، دانشگاه مفید.

- عیسوی، محمود، ۱۳۹۱، *مبانی نظری اقتصاد مقاومتی*، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی.
- معلمی، مهدی، ۱۳۹۱، «مفهوم و اصول اقتصاد مقاومتی در آموزه‌های اقتصاد اسلامی»، *اولین همایش ملی اقتصاد مقاومتی*، مشهد، دانشگاه پیام نور خراسان رضوی.
- میلانی، جمیل، ۱۳۹۴، «اقتصاد مقاومتی و خودباوری ملی، فرصت‌ها و چالش‌های تحقق آن»، *مجله اقتصادی*، سال پانزدهم، شماره ۷ و ۸، ص ۲۲ - ۵، تهران، معاونت امور اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی.
- وصالی، سعید و امیر محمدیان خراسانی، ۱۳۹۳، «رفاه از دیدگاه علی ابن ابیطالب علیه السلام»، *در نهج البلاغه*، برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ش ۲۰، ص ۹۲ - ۶۹، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی.

